

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

СРБИЈА НА ЛОНДОНСКОЈ ИЗЛОЖБИ 1907. ГОДИНЕ

У Лондону је од 4. маја до 19. октобра 1907. године одржана велика балканска изложба на којој су своје производе из индустрије, пољопривреде, и достигнућа из области културе, уметности и науке представиле Бугарска, Црна Гора и Србија. Била је то прилика да британска јавност први пут на једном месту детаљно упозна обичаје и културу српског народа, његове вредности и остварене резултате у разним аспектима живота. Ово је посебно значајно ако се зна да је до организовања изложбе дошло само неколико месеци после поновог успостављања пуних дипломатских односа између две државе и након што је 17. фебруара 1907. у Београду потписан Уговор о трговини и навигацији.¹ Иначе, била је то осамнаеста изложба која се одржавала у Лондону и то на истом изложбеном простору (*Еарл Цоурџи*), а највећа међународна изложба на којој је Србија до тада учествовала.

Први наговештаји о одржавању изложбе и могућем учешћу Србије на њој појавили су се крајем јануара 1905. године када је

¹ Foreign Office 368/126, N° 16, Whitehead to Grey, February 18, 1907 (у даљем тексту F. O.). Прекид дипломатских односа две државе снажно се одразио и на економске везе две државе. И док је 1903. године из Србије у Велику Британију извезено робе у вредности 261.477 тадашњих франака, током 1904. извоз је спао на 2500 франака, а 1905. је потпуно обустављен, да би 1906. вредност српске робе продате у Великој Британији износила 65.560 франака, то јест далеко мање него у 1903. Што се тиче увоза из Енглеске, он је 1903. износио 4.920.619 франака, да би током 1904. и 1905. био повећан и износио 5.002.120 односно 5.313.848 франака. F. O. 368/126, N°22882, Whitehead to Grey, July 10 1907, Diplomatic and Consular Reports, Servia, Report on the Credit, Commerce and Currency of Servia.

Александар Јовичић, српски отпавник послова у Лондону, обавестио Николу Пашића да га је Ноел Бакстон, члан Балканског комитета, у опширном писму известио да му је директор лондонског изложбеног друштва (*Earl Courty Exhibition Comitanj*) изнео предлог о организовању једне изложбе у Лондону током 1907. године на којој би учествовале балканске државе, а међу њима и Србија. Бакстон је био мишљења да би таква манифестација користила Србији јер би упознала Енглезе са тамошњим животом и повећала њихове симпатије према Србима, а допринела би и унапређивању трговачких односа. Иначе, Ноел Бакстон је упознао Јовичића с важним податком да просечно штандове лондонског сајма посети два милиона људи, а у сезони мај-октобар број посетилаца нарасте и до два и по милиона. Такође, изнео је и све неопходне техничке детаље везане за изложбени простор и правила која морају да поштују. Представник лондонског изложбеног простора понудио је Србији за учешће на изложби посебну халу где би се разместили артикли из области трговине, индустрије, пољопривреде, као и историјски и уметнички предмети, при чему би две трећине простора заузимали производи, а трећина би отпадала на посетиоце. Лондонско изложбено друштво, као организатор изложбе, се обавезивало да осим плаћања изложбеног простора обезбеди о свом трошку и осветљење, полицију, одржавање чистоће.² Отпавник Јовичић је подржао Бакстонов предлог, сматрајући да би Србија добила видно место на изложби и показала Енглеској да је, и поред великих политичких тешкоћа од када је ослобођена од турске власти, постигла велике резултате на културном пољу. Мислио је да би Србија имала велике користи, како у политичком тако и у трговин-

² Бакстон је упознао Јовичића да су за потребе изложбе на располагању следеће зграде и дворане у Earl Court-у: кнежевска дворана са површином од 6.778 квадрата, војводска дворана укупне површине 19.567 квадрата, од чега на изложбени простор отпада 11.240 квадрата, краљичина палата са 30.463 квадратна метра, краљевска галерија са 17.766 и царска галерија са 24.000 квадрата. Лондонско изложбено друштво је тражило 20.000 фунти за кауцију, а плаћало би: огласе и рекламе тадашњих 9.000 фунти, војну музику 5.000, илуминације 8.500, разну забаву 15.000 фунти. Томе треба додати трошкове за персонал, вратаре, полицију. Министарство иностраних дела, Посланство Лондон, Фасцикла-I, р 255/1905, Јовичић - Пашићу, 12/25. I 1905. (у даљем тексту МИД, ПсЛ, Ф).

³ Исто.

ском погледу.³

Почетком маја 1905. године, секретар Балканског комитета Виљем А. Мур, се такође интересовао у српском представништву у Лондону да ли ће Србија прихватити предлог о учешћу на Балканској изложби, али одговор није добио, што је и разумљиво с обзиром на целокупни контекст британско-српских односа који су у том тренутку практично били сведени на нулу.⁴ Иначе, Мур је обавестио Јовичића да одлази на Балкан и да намерава да посети Београд где би са министром привреде разговарао о евентуалном учешћу Србије на Балканској изложби, и расветлио све евентуалне недоумице по том питању.⁵ Претходно, Јован Јовановић, шеф Конзуларног одељења МИД-а, информисао је посланство у Лондону да по питању учешћа Србије на изложби, његово министарство упућује на решење министарства привреде да се пре коначне одлуке о учешћу затражи од посланства у Лондону да контактира секретаријат Балканског комитета и прибави додатне информације о одржавању изложбе, о материјалним трошковима и о евентуалним олакшицама у погледу царине приликом преноса робе за излагање. Министарство иностраних дела је затражило и податке о учешћу других балканских држава на тој смотри. Након прибављања свих неопходних информација Министарство народне привреде би донело одлуку о учешћу Србије.⁶

Коначно, након вишемесечног ишчекивања српска влада је одлучила да учествује на изложби и 27. августа 1906. године закључила Уговор са компанијом *Лондон Екхибитионс Лимитед* који је поред основних одредби садржавао и Правила и уредбе за излагаче приликом коришћења изложбеног простора. Уговор је имао четрдесет четири члана, а потписали су га Коста Стојановић, министар привреде и Пол Кремје Жавал, председник Одбора Балканске изложбе. За српску изложбену секцију првобитно је одређена Војводска дворана (*Дуке Халл*) али је 29. новембра исте године дошло до замене простора, тако што јој је обезбеђена већа изложбена површина и то за хиљаду квадрата у тзв. Краљичиној дворани.

⁴ МИД, ПСЛ, Поверљива архива, Ф-І, Пов. р. 136/1905, посланство у Лондону-Жујовићу, 22. VI 1905,

⁵ МИД, ПСЛ, Поверљива архива, Ф-І, Пов. р. 136/1905, посланство у Лондону-МИД-у, 7. VII 1905.

⁶ МИД, ПСЛ, Поверљива архива, Ф-І, Пов. р. 136/1905, Јовановић- посланству у Лондону, 28. VI 1905.

Према одредбама потписаног Уговора, који је иначе био врло ригорозан, српска влада је могла да започне преуређење те хале почев од 1. марта 1907. а читав посао је требало да заврши до 1. маја. Српска влада је добила и рок од четири недеље после завршетка смотре за уклањање експоната. Према одредбама Уговора, српска страна је имала право да прода своје производе (сем хране и пића), али су они морали да остану на изложби до њеног затварања. Српска влада је добила и право да унутрашност штанда уреди како то одговара националном карактеру Србије, али није могла да врши измене на штету спољашности зграде. Чланом једанаест Правила прецизирано је да излагач није могао да истакне заставу или барјак ма које фирме без специјалне дозволе секретара изложбе. Излагачи су се обавезивали да за време трајања изложбе морају да обезбеде послугу која би се старала о одржавању реда и чистоће на штандовима. Излагач није смео да пренесе, изда у подзакуп или допусти неком другом излагачу употребу свог изложбеног простора. Уколико би до тога дошло, организатор је имао право да одузме излагачу додељени простор.

Енглеска компанија се обавезивала да обезбеди електрично или осветљење на гас, да изврши рекламирање производа из индустријске и уметничке секције, као и општих предмета, и то преко плаката, штампе и на друге начине; рекламирање би започело четрдесет дана пре почетка изложбе и трајало све до њеног затварања. За извршене услуге енглеске компаније, српска влада је била обавезна да јој плати суму у износу од 1956 тадашњих фунти. По изложбеним правилима који су усвојени 1883. године, страна која излаже своје производе била је дужна да сама плати све трошкове транзита пријема, постављања и склањања експоната, и унутрашње декорације штанда.⁷ Изложбено друштво је имало дискреционо право да одбије пријем било ког предмета, а да при томе не пружи никакво образложење за такву одлуку.

Двадесет осмим чланом Друштво се ослобађало одговорности за осигурање изложених ствари, као и за нестанак или

⁷ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. р. 435/1906, Директор London Exhibitions Limited-Милићевићу, 10. X 1906., МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. р. 435/1906, Кремје-Милићевићу, 9. XI 1906., МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. р. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 28. XI 1906, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. р. 435/1906, Милићевић-Стојановићу, 29. XI 1906.

штету начињену изложеним предметима на било који начин. Друштво је имало велика овлашћења. Тако је на пример тридесетим чланом Уговора било предвиђено да сви службени органи Друштва и његова овлашћена лица могу у свако доба имати слободан приступ свим штандовима излагача и у сваком тренутку отказати закуп простора уколико се излагач не придржава правила. Излагачима није допуштано да на закупљеним простору врше трговину или производњу сем оне коју Друштво одобри.

Током припрема изложбе дошло је до неспоразума између српског министарства привреде и Друштва лондонске изложбе као организатора. Конкретно, радило се о несугласицама око оглашавања манифестације. Лондонско друштво није тражило од министарства привреде да припреми плакате на српском језику које је требало да изради сликарка Бета Вукановић за оглашавање и рекламирање српске изложбе у Лондону, већ је те плакате требало објавити у Србији и на Балкану. На изложби је планирано да се уреди балканско село па је требало да се излепе и ти званични владини плакати и рекламе.⁸ Такође, услед различитог тумачења одредаба закљученог Уговора, енглески организатори су морали да српској влади изнесу додатна објашњења. Тако је на пример Пол Кремје преко Милићевића 16. новембра 1906. године српској влади послао нова разјашњења у вези са правилима и регулативом око права и обавеза излагача на Балканској изложби. Објаснио је да су српски излагачи имали право да производе и продају дуван у сваком облику, како на штанду тако и у балканском селу. Такође, могли су да продају све производе који су изложени са изузетком хране и пића. Међутим, посебно склопљеним споразумом са лондонским изложбеним одбором било је могуће регулисати продају и те робе. Осим тога, сви мали изложбени производи могли су да се продају и однесу изузев важне робе која није могла да се износи са штандова, сем ако се не пошаље њихов дупликат.⁹

Након свих тих додатних разјашњења, српски Одбор за припрему изложбе издао је опширну брошуру у којој су се позивали сви потенцијални произвођачи из Србије да учествују и представе се на српском штанду. Износили су се и сви неопходни детаљи и

⁸ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-II, Пов. р. 435/1906, Кремје-Антонијевићу, 10. X 1906.

⁹ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-II, Пов. бр. 435/1906, Кремје-Милићевићу, 14. XI 1906.

правила која су морала да се поштују. У каталогу су се налазила и обавештења која су садржавала неопходне податке о количинама робе за слање.¹⁰ Из брошуре сазнајемо и да је српска влада одлучила да у погледу преноса и обезбеђења робе пружи излагачима сваку помоћ, као и да се сви предмети пренесу о државном трошку. Такође, држава се обавезивала да надокнади штету за све евентуално оштећене и упропашћене производе.¹¹

Због што успешнијих организационих припрема и потребе да Србија буде што боље представљена на Балканској изложби, министар привреде је крајем септембра 1906. године одлучио да образује два одбора и то један са седиштем у Београду, који би бринуо о прикупљању изложбених предмета, како би се они на време транспортовали, а други у Лондону, чији је задатак био да прима послате предмете и распоређује их на српски штанд.¹² Одбор у Београду је своју прву седницу одржао 30. септембра. Донето је неколико закључака, а између осталог да се од посланика Милићевића затражи да због припрема за изложбу прибави распоред изложбених предмета у српском одељењу, какве публикације о српском штанду пре, за време и после изложбе треба припремити и какав каталог изложбених предмета треба штампати.¹³ У београдском делу одбора било је дванаест чланова, између осталих Александар Јовичић,

¹⁰ Тако се, на пример, прописивало да се пољопривредни производи жита и варива могу слати у већим количинама, али не мањим од пет килограма. Кукуруз се могао пренети у зрну и у клиповима, брашно у количинама од пет килограма, а разно семење и сушено лишће у количинама од по један килограм. Масло, кајмак, маст, пршут, сува сланина, могли су да се шаљу у стакленим теглама и корпама од пет килограма, а иста количина је прописана и за прану вуну. Конопље и лана је било дозвољено послати у количини од један до три килограма, а мед од пола до један килограм. Што се тиче вина и пива прописано је да се шаљу у количинама до пет флаша од сваке врсте, а ракија и сирће најмање по три флаше. За предмете из пољске привреде, просвете, шумарства, занатлијску робу и индустријске производе и прозводе домаће и женске радиности остављало се произвођачима да сами одреде у којим количинама ће их слати. МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, 17. XI 1906.

¹¹ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, 17. XI 1906.

¹² МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 24. IX 1906.

¹³ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Лeko-Милићевићу, 23. IX 1906.

Димитрије Антула, док су за чланове српског одбора у Лондону изабрани посланик Михаило Милићевић који је убрзо након именована одустао од чланства, Владимир Савић, инжењер и публициста који је стално живео у Лондону, Алфред Стед, Јован Јовановић Пижон, Гаврило Веселички Божидаревић.¹⁴ За председника лондонског дела српског одбора и комесара изложбе именован је др Марко Лeko.¹⁵ Уважавајући дотадашње заслуге Пол Кремје Жавала, министар Стојановић га је наименовао за почасног председника српског изложбеног одбора у Лондону, што је он својим писмом од 17. јануара 1907. године и прихватио истичући да ће учинити све што зависи од њега да помогне интересе српске трговине са Великом Британијом.¹⁶

Одлука министра Стојановића о именовану Чеди Мијатовића за члана лондонског дела одбора наишла је на противљење Николе Пашића, који је 2. децембра 1906. телеграмом обавестио Милићевића да задржи акт о Мијатовићевом именовану до даље наредбе.¹⁷ И министар Стојановић је затим упозорио Милићевића да Чеди Мијатовићу не саопштава одлуку о именовану, али га је овај истог дана обавестио телеграмом да је то већ учинио и то пре него што је добио његов телеграм да стопира акт о именовану.¹⁸ Коначно, и

¹⁴ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Лeko-Милићевићу, 25. XI 1906, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 1. XII 1906, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 505/1907, Стојановић-Милићевићу, 18. I 1907, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 150/1907, Милићевић-Пашићу, 24. IV 1906.

¹⁵ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 4. XII 1906.

¹⁶ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Лeko-Милићевићу, 20. XII 1906.

¹⁷ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Пашић-Стојановићу, 2. XII 1906.

¹⁸ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 4. XII 1906.

¹⁹ *Марко Лeko* је рођен 1853. у Београду. По струци је био хемичар. У Цириху је 1875. промовисан за доктора хемијских наука. Био је асистент на Политехници у Цириху и на Универзитету у Берлину. Као хемичар је радио у немачким и швајцарским фабрикама боја. Био је професор и на Војној академији и Великој школи у Београду. До краја 1920. је био управник Државне хемијске лабораторије. Написао је низ чланака, књига и радова из области хигијене и хемије исхране.

комесар изложбе Марко Леко¹⁹ је послао Милићевићу опширно писмо у коме га је молио да не саопштава Мијатовићу да је именован за члана одбора у Лондону. Информисао га је да се у Србији проносе гласови да је Чеда Мијатовић у једном популарном лондонском листу написао неистине о убиству краља Александра да би још јаче раширио хистерију против своје земље. Леко је то осуђивао и замолио је Милићевића да скрене Мијатовићу пажњу да се окане таквог непријатељског писања да не би и себи стварао неприлике.²⁰ Мислимо да се суштина ове заврзламе састојала у томе што је бивши посланик у Лондону био прообреновићевски настројен и истрајно је осуђивао сурово убиство краља Александра и његове жене. Плашећи се да таквим деловањем може опструисати рад одбора и успех Србије на изложби, Пашић није желео да ризикује и зато је тражио његово удаљавање из одбора, а није гледао позитивно ни на Мијатовићево присуство у централном одбору изложбе. Иначе, покровитељ српског изложбеног простора у Лондону постао је почетком децембра 1906. године лично краљ Петар Карађорђевић.²¹

Што се тиче састава великог почасног саветодавног одбора Балканске изложбе, њега је чинило више од сто двадесет чланова. Међу њима је био велики број угледних британских личности заинтересованих за балканска питања, а који су својим статусом и везама могли да помогну успешном организовању и одржавању изложбе. Председник одбора је био Пол Кремје Жавал, први директор изложбеног друштва *Лимитед* у Лондону, а један од потпредседни-

²⁰ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Леко-Милићевићу, 7. XII 1906.

²¹ МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Кремје-Милићевићу, 30. XI 1906, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-П, Пов. бр. 435/1906, Стојановић-Милићевићу, 4. XII 1906.

²² Управу изложбе чинили су: Пол Кремје Жавал, председник, и чланови J. M. Freshwater, Imre Kiralfy, Harold T. Hartley, Herman Hart, R. C. Garnett, док су у почасни саветодавни комитет ушли: Alderman Sir W. P. Treloar, лорд мер Лондона, Михаило Милићевић, и Д. Цоков, бугарски дипломатски агент, као потпредседници одбора, Sir Arthur Trendell, почасни секретар и сто петнаест чланова. Од угледних Енглеза у одбору су се налазили: Војвода од Малбороа, (државни подсекретар за колоније од 1903-5), Ерл Перси (државни подсекретар за спољне послове од 1903-06), Lady Frederich Cavendish (члан Балканског комитета), Бискуп од Бирмингема (Балкански комитет), Лорд Карцон (државни подсекретар за спољне послове од 1899-1905), Лорд Burnham

ка Михаило Милићевић.²² Од угледних Срба у Одбору су се налазили и Јован Јовановић-Пижон, Владимир Савић и Чедомил Мијатовић. Иначе, избор Чеде Мијатовића и у главни почасни одбор балканске изложбе није наишао на позитиван пријем код српске владе и Жан Кремје је тим поводом имао дужи разговор са послаником Милићевићем. Том приликом Милићевић је обавештен да је Мијатовић именован у одбор још октобра 1906. године и да је његово име као и читав списак чланова достављен српској влади. Пол Жавал је искључио могућност да је Мијатовићево именовање имало провакативни или демонстра- тивни карактер односно да је било усмерено против српских власти. Кремје је истакао и да би Мијатовић био скинут с листе да је влада у Београду изразила такву жељу. Читава ствар је завршена тако што је сам Чеда Мијатовић 12. марта 1907. године поднео оставку на место члана одбора.²³

Прва седница почасног саветодавног одбора Балканске изложбе одржана је у Лондону, 25. јануара 1907. године и којој је председавао лондонски лорд мер Сир Алдерман Трелоар. На том састанку говорили су поред њега и Михаило Милићевић, Г. Цоков, бугарски дипломатски агент у Лондону, Сер Чарлс Кенеди, бивши начелник трговинског одељења у Форин офису, Сер Едмунд Фримантл, привредник, Сер Алберт Ролит, Виљем Ле Квек, привредник и публициста, као и Ноел Бакстон. Нарочито позитивне симпатије о Србима, провејавале су у говору Сер Алберта Ролита,

(власник *Даилџ Телеграјх*), Евелин Ашли (члан Балканског комитета), Сир Едвард Малет, (амбасадор у Немачкој 1884-95.), Сир Б. Валтер Фостер (посланик), Сир Фредерик Сент Џон (бивши посланик у Србији 1890), Сир Чарлс Елиот (отправник послова у Србији 1897), Ј. Б. Вајтхед (посланик у Србији), Сир Албер Ролит, Александар Такер (генерални конзул Србије у Лондону), Џон Вестлејк (председник Балканског комитета), Ноел Бакстон, Сир Артур Еванс, Џејмс Баучер, Алфред Стед, Вилијам ле Квек.

²³ Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Просветно- политичко одељење, 1907, И-ред 162, Поверљиво број 73, Милићевић- Пашићу, 20. II/ 5. III; 26. II/ 11. III 1907; (у даљем тексту АС, МИДС, ППО, Пов. бр.) АС, МИДС, ППО, 1907, И-ред 162, ПП. Бр. 1739, Милићевић- Пашићу, 11./24. IV 1907. Датуми у основном тексту су дати по новом календару. У напоменама су наведени датуми онако како стоје у оригиналном тексту докумената., Министарство народне привреде, одељење трговинско 1907, Група-17, Одсек-3, Трговински број 1567, МИД-МНП, 27. II 1907 (у даљем

док је излагање посланика Милићевића, оставило снажан утисак на присутне учеснике скупа. Изражавајући дивљење због водеће позиције коју Велика Британија заузима у људској цивилизацији, посланик Милићевић истакао је да је Србија и даље за већину становника британског острва недовољно позната. Осврћући се на догађаје из даље и ближе српске прошлости напоменуо је да је српски народ вековима водио борбу за слободу, чувајући свој национални идентитет и веру. Истакао је и да су Срби почетком XIX века први међу балканским хришћанским народима поново повели нову борбу за стицање слободе и самоуправе. За разлику од ових чињеница које су, по њему, мање или више биле познате, британска јавност је врло мало знала о самој Србији, народу, његовом животу и обичајима, култури, ресурсима, производима. Разлог за такво недовољно међусобно познавање Милићевић је видео у чињеници што је у прошлости било веома мало директних веза између два народа. Зато је по његовом мишљењу Балканска изложба била добра прилика да грађани Велике Британије сазнају много више о Србији, тиме што ће се лично уверити шта то Срби производе и чиме се баве. Жеља и намера Србије је била да лондонском изложбом заинтересује енглеске привреднике за српско тржиште као и да дође до унапређења директних економских односа између две земље. Изнео је и мишљење да ће међусобно зближавање допринети ширењу узајамног познавања и пријатељства.²⁴

Велики почасни саветодавни одбор је имао и живу издавачку делатност. Издао је чак три брошуре у којима су се наводили сви неопходни подаци у вези са одржавањем изложбе. Из ових каталога читалац и будући потенцијални посетилац могао је да сазна састав организационог одбора изложбе, податке о месту одржавања, техничке информације о изложбеном простору, циљу смотре и слично. Између осталог наводило се да изложбени простор *Еарлс Цоурт* обухвата површину од двадесет два јутра и садржи све што је неопходно за одржавање великих манифестација: санитарни чвор, осветљење, моторни или коњски превоз између хала. С обзиром на то да се мало знало о балканским државама и народима њиховој индустрији и производима, обичајима, циљ изложбе је према ауторима каталога требало да буде њихово боље упознавање. Поред представљања до-

²⁴ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, Пов. бр. 18, Милићевић-Пашићу, 16./29. I 1907.

²⁵ МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф-1, Пов. р. 319/1907., МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-1, Пов. бр. 505/1907, 7. I 1907.

стигнућа у области индустрије, заната, уметности, било је предвиђено и представљање туристичких атракције три балканске земље.²⁵

Једно од питања које је оптерећивало српску владу у погледу припрема за учешће на изложби било је добијање дозволе од аустро-угарских власти за превоз изложбених експоната преко њихове територије. Беч је тих месеци водио прави мали психолошки рат против Србије инситуирајући на великом броју потврда, папира, атеста, уверења и слично. Ово не треба да чуди с обзиром на то да је у то време трајао међусобни царински рат. Аустријске власти су по сваку цену желеле ако не да спрече оно бар да отежају слање српских експоната на балканску изложбу. Тај мали рат живаца трајао је од 28. јануара до 12. априла 1907. године. Да би предупредио било какве потешкоће од стране Аустро-Угарске приликом слања одабраних предмета и артикала на балканску изложбу, Коста Стојановић²⁶ је 28. јануара 1907. године упутио писмо Николи Пашићу у коме га је замолио да код аустријских власти предузме потребне кораке како би се осигурао неометан провоз изложбених ствари преко њихове територије. Из овог писма сазнајемо и коју врсту робе је требало превести за Лондон преко аустријске територије. Поред различитих занатских и индустријских производа у транспорту су се требали наћи и старо оружје, муниција из барутане у Обилићеву, као и сточни артикли: маст, месо, сланина, шунке и разне врста салама, на које је Аустрија била посебно осетљива, с обзиром на то да су се и раније за њихов транзит, српској страни правили велики проблеми. Замисао министра привреде је била да железничка композиција са робом без икаквих потешкоћа прође преко аустријске територије и

²⁶ *Коста Стојановић* је рођен 1867. у Алексинцу. Завршио је природно-математички одсек на Филозофском факултету у Београду 1889, а наредне године је постао професор гимназије у Нишу. За народног посланика први пут је изабран 1900. Од 1906. до 1908. је био министар народне привреде. У циљу склапања царинског савеза са Бугарском боравио је у Софији 1911, а наредне године постаје председник комисије за зближавање две земље. За време балканских ратова је поново постављен за министра привреде. За време Првог светског рата боравио је у Француској где је објавио неколико чланака и брошура о економском положају и привредној независности Србије. На конференцији мира у Паризу је био председник и главни делегат економско-финансијске секције у српској делегацији. Посебно се ангажовао око регулације питања накнаде штете. Смрт га је 1921. године затекла на функцији министра финансија.

²⁷ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. Бр. 223, Стојановић-МИД-у, 15./28. I 1907.

на време пристигне у Лондон како би се српски штанд поставио и уредио у предвиђеном року.²⁷

Већ 31. јануара 1907. Пашић је упутио одговор министру привреде у коме га је обавестио да је одмах предузео неопходне кораке у бечком министарству спољних послова, при чему га је отворено упозорио да аустријске власти праве одређене потешкоће у погледу преноса оружја, муниције и сточних производа (месо, маст, сланина). Дато је образложење да ће се за превоз оружја тражити решење војног министарства, а за пренос сточних прерађевина, дозвола министарства трговине и привреде. Прагматични Пашић је у циљу избегавања могућих компликација, предложио Стојановићу да се сви предмети одмах превезу преко Аустро-Угарске, а да се муниција и сточни производи упуте преко луке Солун.²⁸

С обзиром на то да ни након двадесетак дана из Беча није стизао потврдан одговор о издавању дозволе Пашић је затражио од Ђорђа Симића, српског посланика у Бечу, и то у два наврата, 25. фебруара и 1. марта 1907. да хитно ургира код аустријских власти како би се прибавила потребна дозвола и роба на време испоручила у Лондон.²⁹ Занимљиво је да је др Мирослав Спалајковић, шеф конзуларног одељења МИД-а, резигнирано на полеђини једног од циркуларних писама које је Симић послао из Беча написао да је „Аустрији у интересу да наша изложба што горе прође у Лондону. Стога ће по свој прилици доћи одобрење за превоз ствари пошто она већ буде свршена.“ Због тога је његов предлог био сличан Пашићевом: да се због сигурности транспорт ствари за Лондон обави преко солунске луке.³⁰ Сматрамо да је Спалајковићева оцена о односу Аустро-Угарске према овом за Србију важном питању била потпуна тачна.

И након ових поновљених захтева, психолошка игра се настављала. Ђорђе Симић је 4. марта 1907. године известио да је поново контактирао аустријски МИД и да је добио одговор да ће тамошње министарство железница учинити олакшице за превоз српских експоната, али да званичан одговор односно папир о томе још није

²⁸ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 751, Пашић-Стојановићу, 18./31. I 1907.

²⁹ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 606, 752, Пашић-Симићу, 12./25. II; 16. II. /1. III 1907.

³⁰ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 751, Симић-МИД-у, 14./27. II; 20. II. /5. III 1907.

добило. Два дана касније јавио је да је аустријска влада затражила и приближну спецификацију ствари, то јест оружја и муниције коју Србија намерава да пошаље.³¹ У складу са одлуком аустријске владе, заједничко министарство војно затражило је од српске владе да достави спецификацију муниције за изложбу, односно да се прво пошаље двесто грама барута из барутане Обилићево како би се у тамошњем војно-техничком заводу извршиле потребне анализе. О томе је Јован Миланковић, отправник послова у Бечу известио Београд 21. априла 1907. године.

Претходно је угарско министарство пољопривреде 8. марта од посланика Симића затражило спецификацију пољопривредних производа. На основу листе које је МИД послао српском посланству у Беч, сазнајемо да је Србија на балканску изложбу намеравала да пошаље: неколико пушака (15), разних модела израђених у фабрици Војно-техничког завода у Крагујевцу; до дванаест килограма малодимног барута разне врсте, израђеног у државној фабрици у Обилићеву; саламе, шунке, плећке, масти у износу од хиљаду килограма које је припремило кланично акционарско друштво у Београду.³²

И након многобројних захтева и вишемесечног ишчекивања, аустроугарске власти су 5. априла 1907. године одобриле превоз српских пољопривредних артикала за Лондон преко своје територије под условом да се транспорт обави без непотребног задржавања на пругама између Земунa и Пасауа (гранична линија између Аустрије и Немачке) као и да се испуните потребне прописне одредбе. Истовремено, граничној царинској служби у Земуну и земаљској управи у Линцу издате су наредбе да се приликом изласка транспорта код Пасауа не праве никакве сметње.³³ Коначно, 11. априла, бечко министарство железница је одобрило и слободан повратак предмета са лондонске изложбе аустријским

³¹ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 727,775, Симић-МИД-у, 19. II/4. III; 21. II. /6. III 1907., МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 1394, МИД-МНП, 21. II 1907.

³² АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 813, Симић-МИД-у, 23. II/8. III 1907.; МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 1452, МИД-МНП, 24. II 1907., АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. Бр. 1696, Миланковић-МИД-у, 8. /21. IV; 11 /24. IV 1907.

³³ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 1488, Симић-МИД-у, 23. III/5. IV 1907., МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 2341, МИД-МНП, 27. III 1907.

³⁴ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 1529, Симић-МИД-у, 29. III/11. IV 1907; 30. III /13. IV 1907.

пругама ка Србији.³⁴ Тиме је завршена вишемесечна и својеврсна игра мачке и миша. Аустријска влада, и поред низа покушаја да спречи отпремање српских експоната за Лондон, на крају је пустила и пристала да омогући слободан превоз производа на изложбу, као и њихов повратак.

Балканску изложбу је 4. маја 1907. године, званично отворио Сир Алдерман Вилијем Трелоар, лорд мер града Лондона уз присуство највиших представника британског државног и политичког

³⁵ *Хенри Кембел-Банерман (Хенри Цамбелл-Баннерман)* је рођен 7. септембра 1836. у Глазгову. Школовао се на Високој школи у Глазгову и Тринити колеџу у Кембриџу. На општим изборима 1868. као либерал постаје посланик у Доњем дому парламента. Од 1871. до 1874. и у периоду од 1880 до 1882. био је секретар за финансије у министарству рата. Финансијски секретар британског Адмиралитета био је од 1882. до 1884. Државни секретар за Ирску је постао 1884. Функцију државног секретара за рат обављао је 1886. године, као и у периоду од 1892. до 1895. Није био добар говорник, али је био способан политички оперативац што му је омогућило да постане лидер либерала у Доњем дому парламента. Противио се отпочињању Бурског рата, осуђујући варварске методе које је британска војска примењивала у Јужној Африци. После оставке владе Артура Балфура крајем 1905. на позив краља Едварда је пристао да формира нову владу. На изборима 1906. остварио је убедљиву победу. Због болести је 4. априла 1908. поднео оставку. Умро је 22. априла 1908. године.

³⁶ *Дејвид Лојд Џорџ (Давид Ллојд Георџе)*. Рођен је 17. јануара 1863. у Манчестеру. Са шеснаест година запослио се у адвокатској канцеларији, а 1884. после завршних испита отворио је своју приватну адвокатску канцеларију. Међутим 1890. је изабран у Доњи дом Парламента као представник либерала у изборној јединици Карнарвон коју ће представљати наредних педесет пет година. Својом ватреношћу, смелошћу и бритком речју стекао је углед способног говорника и политичара, што му је омогућило да постане лидер радикалног крила у Либералној партији. Био је изузетно оштар противник Јужноафричког рата. После победе либерала на изборима 1906. Кембел Банерман именује га за министра трговине (1905-1908), а у Асквитовој влади 1908. је постао министар финансија. Био је ватрени присталица социјалних реформи. Асквит га је 1915. именовao за министра за наоружање. Следеће 1916. је постао министар рата. У британској јавности је владало незадовољство Асквитовим вођењем ратне политике, што је омогућило Лојд Џорџу да после Асквитове оставке, децембра 1916, уз помоћ конзервативаца формира владу и постане њен председник. Због умешаности у финансијски скандал 1922. поднео је оставку на функцију председника владе. Налазио се на челу Либералне партије између 1926. и 1931. Умро је 26. марта 1945.

врха. Отварању су, између осталих, присуствовали и Хенри Кемпбел Банерман³⁵, председник владе и Дејвид Лојд Џорџ³⁶, министар привреде и трговине. О атмосфери на отварању Министарство иностраних дела Србије је у два маха обавестио др Михаило Милићевић. Он је, између осталог, истакао да је свечаност изгледала сјајно, да је отварању присуствовала велика маса посетилаца и страних гостију, а између осталих и руски амбасадор и аустроугарски заступник. Након отварања изложбе уз присуство више од петсто званица одржан је свечани банкет на коме је лорд мер Лондона као домаћин манифестације одржао поздравни говор. Том приликом Сир Вилијем Трелоар је пожелео успех изложбе изразивши жељу за јачањем трговинских веза између Велике Британије и балканских држава. На његову здравицу одговорили су бугарски агент у Лондону и специјални црногорски заступник, као и лорд Фицморис, секретар у Форин офису, који је наздравио у част присуства Николе Пашића и Николе ГенADIJEVA, бугарског министра привреде. Лорд Фицморис је подсетио на дотадашњи културни напредак балканских држава и везе које постоје између Велике Британије и Србије и Велике Британије и Бугарске. Такође, изразио је симпатије и жеље Лондона за њихов даљи напредак. Иначе, на његову здравицу надовезао се Никола Пашић који је изразио наду у просперитет Велике Британије.³⁷ Истог дана када је отворена изложба, Андра Николић³⁸, министар просвете и заступник министра спољних посло-

³⁷ Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, 1907, Просветно Политичко Одељење, И-ред 162, Поверљиво број 1860, 1861, Милићевић-МИД-у, 21. IV/4. V. 1907; 22. IV/5. V. 1907. (у наставку АС, МИДС, ППО, ППБ.).

³⁸ Андра Николић је рођен 22. септембра 1853. у Чачку. Гимназију и Правни факултет је завршио у Београду. Приликом оснивања Радикалне странке постао је члан Главног одбора и ту дужност је обављао до смрти. Осумњичен је да је организовао Тимочку буну, али је ослобођен због недостатка доказа. У влади Ђоке Симића, 1887. постаје секретар Министарства просвете и црквених послова, а наредне године и владин посланик у скупштини. За народног посланика је изабран 1889, а 1890. постаје државни саветник. Био је више пута министар просвете и црквених дела (1890-92, 1896-97, 1904-05, 1906-1909), министар иностраних дела 1893 и 1903-4. Посланик у Паризу је постао 1901., а председник Народне скупштине је био од 1910. до 1918. године. Умро је 18. септембра 1918. у Паризу

³⁹ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, Николић-Лорд Меру Лондона, 21. IV/4. V. 1907.

ва, упутио је лорд меру Лондона захвалност у име српске владе због организовања такве важне манифестације.³⁹

Српски сектор балканске изложбе био је смештен у краљичиној палати (*Љуеен Палаце*) и обухватао је површину од 30.463 квадратна метра. Сви изложбени експонати и достигнућа привреде, уметности, науке сврстани су у дванаест тематских група, односно распоређени у тридесет једно одељење. Улаз у централни део дворане био је украшен бистама краља Петра Карађорђевића (укупно две, а једну од њих израдио је познати вајар Тома Росандић), и фотографијама престолонаследника Ђорђа, и принчева Александра и Павла. Такође, централни део улаза украшавале су чувене слике „Крунисање цара Душана“, рад Паје Јовановића и „Свети Сава благосиља српчад“, дело Ђорђа Крстића. У оквиру прве секције изложени су експонати Народног музеја из Београда, и то најпознатија дела српске ликовне и вајарске уметности, фотографије и географске карте. Представљено је више од сто десет слика, између осталих Паје Јовановића, Ђорђа Крстића, Уроша Предића, Риста Вукановића, Катарине Јовановић, Марка Мурата, Бете Вукановић, вајарски радови Ђоке Јовановића. Поред овог штанда налазила се секција народне радиности са одељењима Пиротске ћилимарске задруге, Пазара женског друштва и Ужичке ткачке радионице. Овде су могли да се виде ћилими, јастуци, завесе, везови, чипке, платна, кошуље, чарапе, српска народна ношња. Куриозитет је представљала ручна израда ћилима које су на разнобоју ткале три жене из Пирота.⁴⁰ Ова атракција је привлачила велику пажњу посетилаца који су могли на лицу места да прате сам ток израде чувених пиротских ћилима.⁴¹ Иначе укупна вредност изложених ћилима достигала је двадесет хиљада ондашњих динара.⁴² Домаћин треће секције је била општина града Београда која је представила најважније архитектонске и водоводне радове у престоници, планове школа, рељефну карту града (специјално израђену за потребе изложбе). Ту се налазио и импровизовани споменик српског војда Карађорђа.

⁴⁰ Пиротској ћилимарској задрузи је из буџета Балканске изложбе за трошкове учешћа и плате ткаља одобрен кредит од пет хиљада динара. АС, МНП-Т, 1907, Ф-ХVI/26, ТБр. 1072, Петровић-Леку, 20. II 1907.

⁴¹ Ј. Јовановић, Српска изложба у Лондону 1907. године, Београд 1908, 1-10.

⁴² АС, МНП-Т, 1907, Ф-ХVI/26, ТБр. 949, Пиротска ћилимарска задруга -Леку, 24. I 1907.

Највећу тематску групу на српском штанду чинили су производи изложени у оквиру аграрне секције. У више одељења сврстане су пољопривредне сорте и артикли који су узгајани и произвођени у Србији: жито, кукуруз у зрну и клипу, овас, јечам, раж, разне врсте пасуља, кудеља, суве шљиве, пекмез, ораси, кувана воћа, разне врсте слатког, вина, ракије (крушковача, трешњевача, клековача, српски коњак, јабуковача), ликери, восак, мед.⁴³ Пету групацију чинила су одељења Државне штампарије где су изложене разне врсте штампарских машина, примерци литографије, ксилографије, цинкографије, разне књиге историјског, религиозног садржаја, новине, збирке српских поштанских марака, карте, статистички подаци и дијаграми. У оквиру ове секције Српска академија наука је представила збирке својих географских и геолошких књига. Изложене су и четири збирке албума географа Јована Цвијића, и чувена збирка старог српског оружја, одела, краљевске опреме.⁴⁴

Један од најпосећенијих је био штанд Етнографског музеја где су изложени најразноврснији примерци српске народне ношње, одела, везени предмети, сребрни филигрански радови, музички инструменти (гусле, тамбуре, гајде, фруле), ножеви чија је вредност износила педесет хиљада динара.⁴⁵ Министарство војно је у оквиру сопствене секције изложило старе заставе из Првог и Другог српског устанка, и каснијих ослободилачких ратова, пушке, сабље, копља, топове, мачеве, јатагане, пиштоље. Ипак, највише посетилаца обишло је одсек Управе државних монопола где су се налазиле машине за производњу и паковање цигарета као и продавнице дувана и цигарета. Праву атракцију је представљала ручна израда дувана коју су посетиоци могли лично да посматрају. Том практичном демонстрацијом енглеска публика је могла да се увери да је српска фабрика дувана била у то време озбиљна и модерна установа која се могла поредити са најбољим фабрикама дувана у другим државама. Девету тематску групу чинило је Министарство народне привреде које је изложило предмете од дрвета, а Кланично друштво прерађевине од меса: сланине, маст, шунке, саламе, разне врсте кожа, вуне и кудеље. Посебно одељење у оквиру ове секције

⁴³ Исто, 11-12.

⁴⁴ Исто, 13-14.

⁴⁵ МНП-О, 1907, Г-17, О-3, ТБр. 6285, Тројановић-Стојановићу, 3. IX 1907.

⁴⁶ Ј. Јовановић, *нав. дело*, 16-17.

имале су српске занатлије (кројачи, обућари, столари).⁴⁶ Поред пољопривредне секције најрепрезентативнији је био рударско-минерални штанд где је представљена збирка свих минерала и руда који су пронађени у Србији. На изложби Србија је уредила и индустријску секцију где се излагала разноврсна роба која се производила на њеном простору: брашно, шећер, чоколаде, бомбоне, шпиритус, сапуни, шешири, чоја, штофови за одела. Представљене су и разне врсте собног намештаја.⁴⁷ Коначно, на српском штанду се налазила и канцеларија владиног комесара изложбе где су вођени разговори са угледним посетиоцима, привредницима, а склапани су и неки привредни послови.

Српски производи су изазвали велико интересовање енглеске публике која их је врло радо куповала. Нарочито су тражена пића (вина, ликери, ракије). Тако је на пример угледни лондонски лекар и велики познавалац пића Дејвис Јорк посетио српски штанд и дегустирао разне врсте ракија, вина и ликера. Нарочито су му се свидела пића из виноградарско-воћарске школе у Букову и црна вина из Чачка. Јорк је саветовао српске излагаче да би се њихова пића у Великој Британији врло добро продавала само ако не би била скупа. Интересовао се за њихове цене и количине за продају. Слично су тражили и други посетиоци.⁴⁸ Иначе, Марко Леко је 23. јуна упутио молбу министарству привреде да се због великог интересовања енглеских купаца у Лондон пошаљу додатне количине брошева, игала за женске шешире, кецеље, дрвене табакере.⁴⁹ С обзиром на то да је српска роба добро продавана, изложбени одбор

⁴⁷ Исто, 18-19.

⁴⁸ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. - , Леко-Гребенаревићу, 17/30. VII 1907.

⁴⁹ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. - , Леко-Гребенаревићу, 10. VI 1907.

⁵⁰ У групу оних који су пристали да смање цене између осталих су се налазили: Симеон Роксандић, академски вајар који је цену бронзане фигуре снизио са петнаест на десет хиљада тадашњих динара, док је одобрио да се попросје краља Петра прода за осамсто динара. Јевта Скочајић, казанџија пристао је да се цена његовог апарата за пециво, печење ракије, дестилацију коњака снизи на шесто двадесет динара, а Стојан Стефановић је цену колубарског јелека опточеног срном смањено са двесто на сто динара. Ђорђе Јовић је цену мушких ципела смањено са двадесет пет на двадесет динара. Слично је учинио и Воја Јанковић; цену ћилима, писаћег стола, фотеље, столица и дивана снизио је са хиљаду четиристо деведесет на деветсто пездесет динара. Неки излагачи су одбили да направе попусте за своје артикле. Тако

је замолио поједине излагаче да размотре могућност снижења продајних цена својих производа. Неки су то прихватили, а неки нису.⁵⁰ За нас су ипак најинтересантнији подаци о продајним ценама изложене робе.⁵¹

Свакако једно од занимљивих питања односи се на предвиђени буџет за Балканску изложбу, трошкове њеног одржавања, дневнице чланова одбора. У пројекту буџета за 1907. годину одређена је сума од сто педесет хиљада динара за потребе изложбе и одбора. Од те бројке за изложбени штанд је одвојено педесет хиљада динара, за паковање, осигурање, превоз робе до станице, њихов транспорт у Лондон и назад, чување празних сандука у Лондону, и њихово поново паковање још педесет хиљада динара, као и двадесет пет хиљада за ванредне потребе. Према томе закључно са 4. фебруаром 1907 године утрошено је сто двадесет пет хиљада динара. Преосталих двадесет пет хиљада динара је било недовољно за подмиривање осталих трошкова као што су размештање предмета по штандовима, декорисање локала, превоз и плате особља на изложби (само за њихове плате и превоз је било потребно издвојити двадесет пет хиљада динара). С обзиром на то да предвиђена средства нису била довољна за успешне припреме и деловање српског штанда, Марко Леко се 4. фебруара обратио министру привреде са захтевом да се издвоје додатна средстава од сто хиљада динара, то јест да она укупно износе двесто педесет хиљада динара. Како би поткрепио свој захтев, комесар српске изложбе је подсетио министра Стојановића да је „лондонска изложба већа и много значајнија од оне одржане у Паризу, а за коју је утрошено пола милиона динара“. Леко је убрзо

је, на пример, Стеван Ђурчић, власник Београдских новина, одбио да снизи цену збирке старог оружја и она је и даље остала сто хиљада динара.

⁵¹ Тако је, на пример, Станко Михаиловић из Чачка народно одело (чакшире са антеријом) дозволио да се прода за седамдесет шест динара, док је Јован Михаиловић воскар одредио цену од десет динара за беле свеће од чистог воска по килограму, осам динара за килограм жутих свећа и шест динара за килограм жутог воска. Угледна браћа Гођевац из Београда су продавала намештај по следећим ценама: велики месингани кревет са два мадраца по шесто динара, два ноћна ормарића и дечји креветац са мадрацима за сто шездест динара, умиваоник за сто педесет динара. Хуса Сулејмановић, бозација је продавао килограм алве по шест динара, килограм ратлука по четири динара, једну литру сока од бозе за два динара. Момчило Јовановић, је изложено салонско одело проценио на сто шездесет динара.

обавештен да је влада прихватила тај захтев. Међутим, он се 14. јула 1907. жалио Проки Гребенаревићу, секретару министарства привреде, да се обећана сума не исплаћује и да се са постојећим средствима неће моћи да подмире сви трошкове изложбе.⁵²

Што се тиче дневница чланова одбора, они су их до 31. јануара 1907. примали само за учествовање у раду седница одбора, али су одлучили да се обрате министарству привреде са захтевом да убудуће примају дневнице и за друге послове које обављају, као на пример за присуство паковању и распакивању изложбених ствари. Ту молбу је министар Стојановић и одобрио 6. фебруара 1907. године.⁵³

Иначе, српска влада је 20. марта 1907. одредила дневницу за Марка Лека од шездесет динара дневно у првих месец дана боравка у Лондону, а за остале месеце од четрдесет динара, док је његовом помоћнику Душану Павловићу (званичнику управе фондова) одређена дневница од тристо педесет динара месечно. С обзиром на додатне трошкове које је Леко имао у Лондону, министар Стојановић је предложио влади да му се од 1. маја дневница повећа на шездесет динара. Према томе, Леко је на основу дневница примио за шест месеци боравка у Лондону четрнаест хиљада и сто динара, а Павловић две хиљаде осамсто динара.⁵⁴

Српски изложбени простор посетио је велики број угледних људи, политичара, привредника, научника, како Срба тако и странаца, Британаца и других. Председник српске владе Никола Пашић је био највиши српски државник који је обишао Балканску изложбу. Његова посета је имала велики значај с обзиром на то да је то био први одлазак највишег представника српске власти у Велику Британију након потпуне нормализације односа између две краљевине. Током вишедневног боравка у Лондону, Пашић је, поред присуства свечаном отварању и посете изложбеним поставкама, имао и сусрете са највишим представницима британског поли-

⁵² МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 551, Леко-Стојановићу, 22. I 1907.

⁵³ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 554, Леко-Стојановићу, 23. I 1907.

⁵⁴ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. -, Стојановић-Министарском савету, мај 1907.

⁵⁵ *Едвард Греј (Едгвард Греј)* Рођен је 1862. у Лондону. Образовање је стекао на Winchester и Balliol College, Универзитета Оксфорд. Био је либерални посланик у Доњем дому британског парламента од 1885. све до 1916. У периоду од 1923 до 1924 је био шеф посланичке групе Либерала у Горњем дому парламента. Министар иностраних послова је био у два наврата. Од 1892. до 1895. у влади Гледстона и од 1905. до 1916. Познат је као министар иностраних

тичког живота. Са њим су 7. маја 1907. разговорали Хенри Кемпбел Банерман, Едвард Греј⁵⁵, и Сир Чарлс Хардинг⁵⁶, државни подсекретар у Форин офису. Такође, истог дана лорд Фицморис је за Николу Пашића и изасланике бугарске и црногорске владе приредио свечану вечеру, а 9. маја лорд мер Лондона је за председника српске владе и остале стране званице организовао опроштајни доручак. Тиме је кратка али успешна посета Николе Пашића Лондону и Великој Британији завршена.⁵⁷ Иначе, британски посланик у Београду, Вајтхед обавестио је Едварда Греја да се Пашић 15. маја вратио из Лондона у Београд, као и да је српска опозициона штампа критиковала српски штанд на Балканској изложби, који је по њима био инфериорнији у односу на бугарски.⁵⁸ Српски комплекс је 8. августа 1907. године посетио и принц престолонаследник Ђорђе

послова са најдужим непрекидним стажом у историји британског парламентаризма. У спољној политици је остварио савез са Јапаном и 1907. закључио споразум са Русијом. Заслужан је за склапање тајног Лондонског уговора. Међутим, компромитовање његове балканске политике која је довела до окретања Турске и Бугарске против Велике Британије и њихово прикључење Тројном савезу, утицало је да га Асквит децембра 1916. искључи из свог ратног кабинета. Добио је титулу виконта и постао лидер либерала у Горњем дому парламента. После пензионисања написао је више дела од којих су најпознатија *Мемоирс - Тњенџий Фиве Јеарс 1892-1916*, (1925) и *Тхе Цхарм оф Бирс* (1927) која је постала најпродаванија књига у Великој Британији. Умро је 7. марта 1933.

⁵⁶ *Чарлс Хардинг* (*Хардингс оф Пенсхурст Цхарлес*) први барон. Британски дипломата, рођен у Лондону 20. јуна 1858. Образовао се на Harrow и Trinity College, Cambridge. У дипломатску службу је ушао 1880. Постао је секретар посланства у Техерану 1896. а 1898. је прешао у Санкт Петесбург као секретар амбасаде. У Лондон се вратио 1903. године када је постао помоћник подсекретара за спољне послове, а у периоду 1906-1910. и 1916-1920. обављао је дужност сталног државног подсекретара. Био је чест пратилац краља Едварда VII на његовим путовањима по иностранству. Од 1904. до 1906. је био и амбасадор Велике Британије у Русији, а 1910. је именован за вицекраља Индије и добио титулу пера. У земљу се вратио 1916. када је поново изабран на дужност сталног државног подсекретара за спољне послове. Новембра 1920. је наследио лорда Дербија на месту амбасадора у Паризу и на тој дужности остао две године. Умро је 2. августа 1944. у Лондону.

⁵⁷ АС, МИДС, 1907, ППО, И-ред 162, ПП. бр. 1935, Милићевић-МИД-у, 25. IV/8. V. 1907.

⁵⁸ Foreign Office 371/328, Public Record Office, N°16400, Whitehead to Grey, May

Карађорђевић. Његов домаћин био је комесар изложбе Марко Леко. Принц Ђорђе посетио је том приликом и бугарски и црногорски штанд.⁵⁹ Од познатих Енглеца који су обишли српске изложбене предмете истаћи ћемо принцезу од Велса која се највише задржала на секцији за производњу дувана,⁶⁰ затим војводу и војвоткињу од Кеноа, принцезу Патрицију од Кеноа, принца Александра Тека.⁶¹

Посебну занимљивост представљала је посета велике заједничко британско-француске делегације од тристо људи који су српски павиљон обишли 8. маја 1907. године. Француски део делегације сачињавало је сто педесет чланова Републиканског трговачког комитета Француске под вођством председника, сенатора Маскурада. Иначе, у тај комитет је улазило две хиљаде највећих привредника Француске. У француској делегацији се налазило и тридесетак посланика и градоначелници већих градова. Енглески део делегације чинили су чланови Лондонске међународне трговачке асоцијације и председник лорд Стратконт.⁶² Била је то извандредна прилика за промоцију српских производа и успостављање тешњих економских веза ове три земље. Колико су ове посете и присуство Србије на Балканској изложби имале велики утицај на популарност њене привреде и артикала најбоље говори извештај Јована Јовановића Пижона који је 8. јуна обавестио Пашића да се рад Српске трговинске агенције и музеја у Лондону веома увећао од тренутка отварања изложбе. Јовановић се „жалио“ да му извештавање о српским производима и личне посете самих интересената одузимају све више времена током целог дана.⁶³ Занимљиво је да су Српска трговачка агенција и музеј тражили од српског одбора да им се за потребе рада музеја после завршетка изложбе оставе неки пред-

⁵⁹ Српски престолонаследник је боравио у Лондону у приватној посети. У његовој пратњи се налазио мајор М. Марковић. Одсео је у хотелу Сесил, под именом гроф од Орашца. О његовом боравку у Великој Британији опширно је писала тадашња штампа и то углавном у сензационалистичком духу. АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-П, Д-П, Пов. бр. 1214, Милићевић-Пашићу, 27. VII 1907, Архив Југославије, Фонд Јован Јовановић Пижон, 80-6-33.

⁶⁰ МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф-И, Пов. р. 319/1907, Милићевић-Пашићу, 25. VIII 1907.

⁶¹ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. -, Јавал-Стојановићу, 24. VII 1907.

⁶² МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-И, Пов. р. 505/1907, П. Кремјен-Милићевићу, 22. IV 1907.

⁶³ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-П, Д-П, Пов. бр. 2608, Јовановић-Пашићу, 8. VI 1907.

мети. На пример, прерађевине од кудеље, ужарски производи, производи фабричке трикотаже, преостало вино и ракија, слика краља Петра, мапе Европе и Балкана, разне књиге и календари државне штампарије.⁶⁴ Што се тиче укупног броја посетилаца који су обишли српски павиљон он је износио 1.289.215 људи, или у просеку десет хиљада посетилаца дневно.⁶⁵

Поред успостављања и учвршћивања политичких, економских и културних веза са Великом Британијом, представници Србије су искористили Балканску изложбу и за даљу афирмацију династије и краља Петра, с обзиром на то да је над њима и даље висила сенка убиства претходног краља и краљице. У том смислу изложба је вешто искоришћена за прославу краљевог рођендана 12. јула 1907. године. Тога дана припремљен је богат програм активности. Најпре је у руској цркви у Лондону одржано свечано благодарење коме је чинодејствовао протојереј Е. Смирнов, свештеник руске амбасаде са два ђакона и четири певача. Том чину присуствовали су

⁶⁴ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 6876, Гребенаревић-Стојановићу 20. IX 1907.

⁶⁵ Поводом неких утисака који су провејавали међу члановима српског изложбеног комитета у Лондону да је број посетилаца Балканске изложбе у Лондону мали, Пол Кремје, је послао податке посланику Милићевићу који ту импресију демантују. Он признаје да број посетилаца није толики велики као претходних година услед влажног и хладног времена током првих десет недеља изложбе, али напомиње да је до 23. јула изложбу посетило укупно 617.098 посетилаца или 10.000 људи дневно. МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф-І, Пов. р. 505/1907, П. Кремје-отправнику послова српског посланства у Лондону, 23. VII 1907, МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. -, Леко-Гребенаревићу, 17/30. VII 1907. Сутрадан је Жавал послао нови извештај са бројком од 625.000 посетилаца.

⁶⁶ *Јован М. Јовановић-Пижон* је рођен 1869. у Београду где је завршио основну и средњу школу и студије права. Маја 1892. је постао писар у београдском варошком суду, а фебруара 1900. изабран за секретара МИД-а и ванредног професора Велике школе. Од септембра 1900. до јуна 1901. и од јануара до октобра 1903. обавља функцију секретара министарства финансија. Децембра 1903. постаје отправник послова у Софији, а 4. септембра 1904. и шеф конзуларног одељења МИД-а. Јуна 1906. је изабран за отправника послова српског посланства у Атини, јуна наредне године постављен за српског дипломатског заступника у Каиру, а октобра 1907. за дипломатског представника у Црној Гори. На дужности генералног конзула Србије у Скопљу налазио се од јула 1909. до маја 1911. када је изабран за начелника МИД-а. Од 18. јуна до 30. августа 1912. обављао је функцију министра иностраних

између осталих Војислав Антонијевић, писар српског посланства у Лондону, др Марко Леко, Јован Јовановић Пижон⁶⁶, Владимир Савић, члан српског одбора балканске изложбе, Чедомиљ Мијатовић, Гаврило Веселицки Божидаревић, председник Друштва страних новинара у Лондону, чиновници на српском штанду изложбе, новинари *Тхе Тимес*-а. Након церемонијала у цркви, Славко Грујић, секретар посланства у Лондону, организовао је пријем у част краљевог рођендана. Том приликом здравице и најбоље жеље у част српског владара, енглеског суверена и српског народа одржали су Грујић, др Марко Леко, Чеда Мијатовић, и Гаврило Веселицки Божидаревић. Тог истог дана Славко Грујић примио је Р. Мортонa, енглеског дворског церемонијал-маршала који му је у име краља Едварда пренео честитке и најбоље жеље за краља Петра Карађорђевића.

Рођенданске честитке за добробит српског монарха упутили су и Александар Такер, почасни генерални конзул Србије у Лондону, Пол Кремје-Жавал, Алберт Ролит, председник привредне коморе и Хари Виљем Кристмас, бивши српски почасни генерални конзул у Лондону. Иначе, поред наведених свечаности рођендан краља је прослављен и у оквиру српског комплекса Балканске изложбе. Између шеснаест и деветнаест часова тога дана, др Марко Леко је лично дочекивао госте, а за ту прилику на штанду је постављен посебан шатор који је декорисан српским тробојкама. Гости и посетиоци су чашћени чајем, сладоледом и вином. Све време играло се српско коло, а радознала публика је читав догађај посматрала са посебном пажњом. О свим догађајима везаним за прославу рођендана краља Петра исцрпно је писала британска штампа, а нарочито опширно угледни *Тхе Тимес*. За организацију рођенданске прославе министарство народне привреде је издвојило десет хиљада динара.⁶⁷

дела Србије. После тога одлази у Беч на дужност посланика. Када је избио Први светски рат постављен је на дужност помоћника министра иностраних дела. Од 15. јула 1916. до 14. априла 1919. налазио се на положају српског посланика у Лондону. Јануара 1920. је постављен за посланика краљевине СХС у Вашингтону, али је фебруара исте године затражио пензионисање. За народног посланика је биран у три наврата, 28. новембра 1920, 18. марта 1923. и 8. фебруара 1925. Био је шеф Земљорадничке странке. Објављивао је и текстове у књижевним листовима, *Дело*, *Српски књижевни гласник*, *Нова Европа*, *Форџиниџхилџ Ревиев*. Умро је 1939. године.

⁶⁷ МНП-Т, 1907, Г-17, В-3, ТБр. 4405, Грујић-министарству народне привреде, 20. VII 1907.

На балканској изложби поред Србије представили су се и Црна Гора и Бугарска. Једна занимљива секвенца која је обележила одржавање ове изложбе је и најављена, а затим отказана посета бугарског кнеза Фердинанда Кобурга. Још и пре отварања изложбе, Милићевић је обавестио Пашића да је кнез Фердинанд намеравао да дође у Лондон на отварање изложбе, али да до тога неће доћи због смрти његове мајке.⁶⁸ Међутим, 15. марта 1907. године јавља да се у Лондону поново проносе гласови о могућем доласку кнеза Фердинанда на отварање изложбе.⁶⁹ Због деликатности у односима Србије и Бугарске, Славко Грујић је у опширном писму упућеном Николи Пашићу, 27. јуна 1907. затражио инструкције како посланство и изложбени одбор треба да се поставе према евентуалној Фердинандовој посети српском штанду. Грујић је информисао Пашића да британска штампа детаљно шпекулише о боравку бугарског кнеза у Лондону. Он, лично се о тој евентуалној посети информисао, али су вести биле контрадикторне. И док је из комитета бугарског одељења на изложби добио уверавања да ће кнез сигурно врло брзо стићи на изложбу и да они врше интензивне припреме за дочек, дотле га је Цоков известио да он нема такве информације, мада му је позната кнежева жеља да обиђе бугарску поставку на изложби. Сличне информације добио је и у Форин офису. Међутим, код Грујића је преовладало уверење да ће кнез ипак доћи, али да ће његова посета бити „тајне природе“. Српска дипломата је као и др Марко Леко сматрао да у том случају кнеза треба позвати да посети и српски штанд. Ипак, како су правила дипломатске службе налагала, Грујић је тражио инструкције Пашића и МИД-а о томе шта чинити, односно да ли, ако се позив подразумева, њега треба да упути посланство или комитет српске изложбе. Пашић је 1. јула одговорио да кнеза Фердинанда треба позвати и да то треба да учине и Грујић испред посланства и Леко испред српског изложбеног одбора.⁷⁰

Међутим, 9. јула Грујић је обавестио Пашића да је долазак кнеза Кобуршког одложен до краја јула, ако до посете дође, као и

⁶⁸ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 335, Милићевић-Пашићу, 18. II 1907.

⁶⁹ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 402, Милићевић-Пашићу, 2. III 1907.

⁷⁰ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-2, Пов. бр. 219, Грујић-Пашићу, 14. / 27. VI; 18. VI / 1. VII 1907.

⁷¹ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-2, Пов. бр. 233, Грујић-Пашићу, 26. VI / 9. VII; 30. VI / 13. VII 1907.

да ће поступити по добијеним смерницама.⁷¹ Затим је наступила вишемесечно затишје да би само неколико дана пред затварање изложбе, тачније 15. октобра, Милићевић писао Пашићу да је бугарски кнез већ стигао у Лондон или ће врло брзо доћи. Навео је да је разговарао са Цоковим који му је рекао да о томе ништа званично не зна, али да лично сматра да је кнез већ стигао у Лондон и да ће остати месец дана. Српски посланик је на то реаговао речима да би у том случају он као и Леко позвали бугарског кнеза да посети српску изложбу. Цоков је то примио са симпатијама и рекао да ће кнезу пренети жељу српских представника.⁷² Када је постало сасвим јасно да Фердинанд Кобург није дошао у Лондон, доктор Милићевић је 12. децембра 1907. известио Николу Пашића да су све гласине о његовом боравку у Лондону биле неосноване.⁷³ Ипак, ова епизода показује намеру српске владе и Пашића лично да и на овај начин као гест добре воље пруже доказе о својој спремности да са својим суседом побољшају односе које су у знатној мери тих година оптерећивали непрестани неспоразуми и вербални сукоби око Македоније и припадности те тадашње турске области.

На крају треба напоменути да је поводом затварања изложбе Марко Леко 17. октобра приредио вечеру за двадесет осам гостију. Посланик Милићевић је одржао говор у коме је захвалио свим присутнима на труду и сарадњи, а говорили су и Цоков, Мери Дарам и Алберт Ролит који је истакао значај изложбе, указујући на изврстан квалитет појединих артикала који су били изложени. Указао је и на потребу јачег развоја трговинских веза Србије и Велике Британије.⁷⁴ Због великог значаја Балканске изложбе за целокупну афирмацију Србије, њене привреде, науке, уметности и

⁷² АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 1527, Милићевић-Пашићу, 2. X 1907.

⁷³ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 1831, Милићевић-Пашићу, 29. XI 1907, АЈ., Фонд Јована Јовановића Пижона, 80-6-33.

⁷⁴ Између осталих били су присутни директор Друштва London Exhibition Limited, као и чланови бугарског и црногорског одељења. На вечери су били и Алберт Ролит, Цоков, Ђорђе Гинев, бугарски комесар на изложби, иначе генерални инспектор министарства за трговину и пољопривреду, четири члана бугарског одељења, Едит Дарам, црногорски комесар изложбе, Јован Јовановић, Владимир Савић, Левић, чиновник монопола дувана, писар Антонијевић., МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф-I, Пов. р. 319/1907, Милићевић-Пашићу, 11. X 1907, АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 1579, Милићевић-Пашићу, 10. X 1907.

ља илустрација новог српског имица у Великој Британији показује писање листа *Фрее Ланце*, чији је новинар приметио да је „српска изложба најбоља и најпотпунија. Она је веома интересантна, драгоценост и одлично изведена због чега ће без сваке сумње постићи добар успех и послужити својој земљи на корист“.⁷⁷

Сумирајући резултате и значај српског учешћа на лондонској изложби могли би да закључимо да је то била до тада највећа страна презентација српских производа и достигнућа, и то како по количини и разноврсности, тако и по броју посетилаца. Међутим, поред квантитета треба узети у обзир и квалитет изложене робе, с обзиром на то да су многи српски производи освојили најпрестижније награде и дипломе, а сами посетиоци могли лично да се увере да Србија у многим гранама прати тадашње модернизацијске токове. Показало се да по свом квалитету многе српске марке и производи (суве шљиве, пекмез, пољопривредне прерађевине, алкохолна пића, штофови, производи од дрвета) јесу озбиљна конкуренција европским произвођачима и њиховим артиклима. Успех је тим већи ако се узме у обзир податак да је чак две хиљаде различитих британских фирми исказало интересовање за српску робу и за успостављање пословних контаката са предузећима у самој Србији.

Мислимо да је одлука српске владе да учествује на изложби био извандредан потез који је допринео новој афирмацији српске привреде и државе како у Великој Британији после својеврсне трогодишње изолације тако и у Европи у целини. Још једном се показало да су Срби народ који има смисла за науку, уметност, да добро раде и израђују квалитетну робу која по свом изгледу и квалитету нимало не заостају за европском.

⁷⁷ Ј. Јовановић, нав. дело, 42.

Aleksandar RASTOVIĆ

**SERBIA AT THE BALKAN STATES EXHIBITION
IN LONDON 1907**

Summary

The Balkan States Exhibition mounted in London in 1907 was the greatest international presentation, both as regards the quantity and the quality of its exhibits, of Serbian products and achievements from the fields of industry, agriculture, science, arts and culture held up to that time. The total number of visitors exceeded a million and two hundred thousand people. A large number of Serbian products was awarded high prizes and special commendations. It was shown that many Serbian goods (woollen cloths, furniture, prunes, marmalade, drinks) could compete successfully with the products of eminent European producers. The London Exhibition marked in a sense a comeback of Serbia after the three-year long isolation following the assassination of King Aleksandar Obrenović and his wife.